

LA "SUFFOCATIO MATRICIS" EN TEXTOS MEDIEVALS I MODERNS

MORROS i MESTRES, Benvingut; VALLRIBERA i PUIG, Pere

Sovint hem trobat l'expressió "mal de mare" -i els seus equivalents en altres llengües romàniques- en textos mèdics i literaris medievals i moderns. Ens ha cridat l'atenció la pervivència del seu ús en la terminologia mèdica fins ben bé el segle passat. Això ens ha mogut a estudiar el o els conceptes que abraça aquesta expressió i a buscar-ne l'origen.

ANATOMIA I FISIOLOGIA DE LA MATRIU

No ens sembla relevant al nostre propòsit parlar aquí de la creença antiga, aviat superada, de la matriu com a ser viu i autònom, capaç de moure's per tot el cos de la dona (1). Sí convé, en canvi, tenir en comte altres idees. En la medicina hipocràtica es considerava que la posició normal de l'úter depenia de la seva hidratació, íntimament relacionada amb la "calor natural". Si la matriu està seca es desplaça cap a l'òrgan més carregat d'humitat, és a dir, el fetge, on es creia que es generava la sang. El restabliment de la salut requeria combatre aquesta migració i fer tornar l'úter al seu lloc. Per aconseguir-ho es recordava que la matriu és sensible a les olors: si la dona ensuma una olor desagradable mentre se l'hi apliquen fumigacions aromàtiques a la vagina, la matriu baixa; i, inversament, si inhala substàncies agradables al temps que se l'hi apliquen fumigacions fèrides, la matriu puja (vegeu el text de Pere d'Argelata citat més endavant) (2).

La mobilitat de la matriu s'explica per la descripció que es feia des de Sorà d'Efes: un òrgan, a manera de ventosa, extensible i suspès per diversos lligaments, junt amb les trompes i els ovaris, que segregaven el semen femení

(3). En aquest sentit, es creia que la menstruació constituïa el procés normal de purificació per conservar la salut i per regular l'instint sexual.

ORIGEN DEL TERME I SIGNIFICAT

A diferents obres hipocràtiques hi trobem el concepte d'histeros ponos, desllindat d'altres com flegmasia, hidropesia, erisipela, etc (4). La paraula ponos té una significació molt àmplia. La més important és la d' 'esforç que causa cansament o fatiga', 'treball', com a 'cosa difícil', inclús amb el matis de 'contrarietat'; però, secundàriament, també pot tenir la de 'dolor, sofriment, angouxa', que implícitament no comporta cap connotació patològica o de malaltia orgànica. Aquestes idees són acceptades per metges posteriors, des de Galèn a Cels; però, paulatinament, es va perfilant la terminologia: en lloc de l'ampli histeros ponos es comença a parlar -especialment entre els metges de llengua llatina- de suffocatio matricis (o també de praefocatio matricis). El terme arribà a ser tan difós (pràcticament fins al segle XVII), que inclús acabà utilitzant-se en les traduccions llatines de les obres d'Hipòcrates (5), i fou assumit per totes les llengües romàniques, segons veurem després, i per l'àrab (segurament del grec), no només en les grans enciclopèdies mèdiques, com el Canon d'Avicenna, sinó també en obres específiques, entre les quals hi ha una tocoginecològica (6) o una altra sobre terapèutica (7).

Dintre d'aquest concepte, però, podem distingir diferents matisos, no sempre ben delimitats en tots els autors:

1. La primera i més important accepció de la suffocatio matricis és traduïda per mal de mare, com a entitat pròpia. Era deguda, segons els autors antics, a la retenció del semen femení; i per això no hi havia més medicina que l'activitat sexual normal (8).

2. La sufocació pot ser també causada per la retenció menstrual. Gairebé sempre és un concepte ben delimitat de l'anterior, raó per la qual en aquest cas eren indicades diverses mesures terapèutiques: fórmules mèdiques, aplicacions de sagnies i ventoses, emplastres, etc.

3. Histèria. És un concepte moltes vegades comprès dintre de la suffocatio, o bé amb la noció de que la histèria era provocada per la sufocació. Aquesta idea s'ha conservat pràcticament fins el segle passat.

EVOLUCIO DEL TERME DES DE L'EPOCA MEDIEVAL FINS A L'ACTUAL

La literatura mèdica de l'Edat Mitjana, en una àmplia gamma d'obres, des de la pròpia especialitat de tocoginecologia fins a les de divulgació, concedeix una atenció molt especial a la malaltia en totes les seves varietats i a les respectives terapèutiques que es recomanaven. Només recordarem aquí les més significatives. Una obra salernitana, coneguda per Tròtula, on s'hi dediquen uns capítols a les malalties de la matriu. El llibre, que havia estat atribuït a una metgessa o llevadora, distingeix diferents mals, entre els que cita a part l'ofegament de la mare; per cadascun dóna diverses fórmules, adduint a "Ypocras e Galienus" com a fonts (9). Un text andrològic pertanyent a la mateixa escola de Salern, el Liber minor de coitu, recomana l' "usus veneris" a les dones que pateixen la suffocatio matricis (10), com ho fa també la versió catalana anomenada Speculum al foderi: "E per aquesta malaltia no y és nengun remey si no el foder" (11). També en el Tresor de pobres, del que existeixen nombroses versions, Pere Hispanus, el futur Papa Joan XXI, hi escriu un capítol "Del offegament de la mare".

Les obres quirúrgiques no deixen tampoc de tractar el tema. Així, l'Inventari o Col·lectori de Cirurgia de Guy de Chauliac reconeix que "les malalties de la mare són moltes"; descriu la naturalesa de la matriu, i "consegüentment gràcia de les fembres sera dit (mal) de la mare". A la Cirurgia Parva de Lanfranc també consta una part dedicada al "mal de mare", on dóna nombroses fórmules curatives per la retenció menstrual. De la mateixa època podem destacar un capítol ("De suffocacio e limositat de la matrix e de les tumors que aparen en ella") de la Cirurgia de Pere d'Argelata. N'extractem uns fragments:

La matrix moltes voltes és moguda en les parts superiors aportant accidens de suffocacio... Es de saber que la matrix universalment, per la sua forma específica, apeteix les coses aromàtiques, ...sian aplicades les coses fèrides a les narills, suffumigant ab les odoríferas les partides inferiors per lo contrari obran com la matrix es de bayx moguda... La suffocació per retenció de menstres causada o per opilació, hoc encara per retenció de la matèria espermàtica... E diu [Bartholomeus] que quant lo galbanum és odorat excita los epilèntichs e les dones

que han suffocacio de mare... E Avicenna diu que avant la mostalla polvoritzada és aplicada a les nariles provoca esternutació e excita la dona que té suffocacio de mare... La suffamigació feta de qualsevol part del genebre és conferent a la suffocació de la matrix e diu que la ruda triturada e suposada al ces e a la matrix solta la suffocacio... Fidelis diu que la madexa del li cuit en aygua e cendres maiorment de trossos de cols, en la regió de la matrix ab molta efficacia ajuda a la suffocacio de la matrix e a la ventositat sua... E diu més, que la pluma infusa ab fort vinagre és posada en lo nas reduex la matrix en son loch propi... Diu Constantí que la sufumigació feta de la banya del moltó cura la sufocacio de la matrix... E diu lo Chiranus que lo castor ab vi begut sana la suffocacio de la matrix, molts altres simples poria posar: més abasten aquestes al present (12).

Les grans enciclòpedies mèdiques del segle XV, concebudes a l'ombra d'Avicenna i Galèn, reserven una part important a la suffocatio o praefocatio matricis. En aquest sentit, el text més il·lustratiu del gènere és el Sumario de Medicina (Salamanca, 1498) de Francisco López de Villalobos, que, inspirat en el Lilium Medicinae de Gordoní, atribueix la "prefocación" tant a la retenció de l'esperma com del menstru, i suggereix les terapèutiques per una i altre causa (vegeu punts 1 i 2 de dalt):

La prefocación es pasión con quien viene
la gota coral [la epilepsia] y desmayos mortales,
por quanto el esperma y la sangre se tiene
de dentro la madre y d'aquesto proviene
luego al corazón y cerebro estos males,
que así retenido el esperma y podrido
se torna en ponçõña y enbia vapor
do el cerebro se encierra....

Curarle á 'si fuere esperma retento
y es virgen o biuda casando la enferma;
si quiere ser casta quite el pensamiento
de hombres y guardese aquel regimiento,
qu'está en la gomorra y evacue el esperma;
si humores dañados aquello causaren,
purgalles y mundificar su veneno;
pero si los menstros no se purgaren

y con su ponzoña tan rezio dañaren,
ya sabes para esto buscar lo qu'es bueno (13).

El Renaixament no comporta cap canvi essencial en l'evolució del concepte. Els textos d'aquesta època (els de Miquel J. Pascual, Fra Agustín Farfán, Diego Merino, Luis Mercado, Juan Frago, etc) segueixen incloïent-hi capítols o seccions sobre la histèria, la simptomatologia de la qual descriuen amb els noms de prefocació, sufocació o mal de mare (14). La identificació d'aquests dos últims termes es comença a fer en obres com el Thesaurus puerilis (Barcelona, 1580) d'Onofre Pou: "Mal de mare: matricis, uteri suffocatio" (15). Però a partir de llavors el terme suffocatio es va perdent i, en el seu lloc, s'usen només els de mal de mare i histèria, en una equivalència cada vegada més contundent, recollida també en els grans diccionaris de llengua castellana, sobretot a partir del Diccionario de Autoridades, imprès per la Real Acadèmia Espanyola entre els anys 1726 i 1737 ("Mal de madre... LLámase también Pasión histérica"). Quant a l'etiologia, segueix vigent la causa per retenció de semen femení. Inclús Andreu Piquer, a les acaballes del segle XVIII, en una nota que fa en la seva traducció del llibre de les Epidèmies d'Hipòcrates, parla de "cardialgias" (que podem pensar equivalents a les molèsties de la sufocació) de les que manifesta "no es preciso que haya dolor en la cardialgia, basta el ansia y pena del estómago... padécenla las mujeres por el útero", i assenyala la indicació de medicaments antihistèrics (16).

En el segle XIX, el Diccionario de Medicina de P.H. NYSTEN recull: "Mal de madre: expresión vulgar con que se designa el histérico"; i amb ell hi coincideix el Diccionario de Medicina y de Terapéutica Médica y Quirúrgica d'E. BOUCHUT i A. DESPRES: "El histerismo parece ser un efecto reflejo de los trastornos funcionales de las enfermedades del útero y de sus anejos... El amor contrariado o no satisfecho y la continencia son causas ocasionales frecuentes del histerismo... El matrimonio es las más veces útil en la joven histérica, no tanto por la aproximación sexual en sí misma, cuanto por el cambio de régimen y de ideas que produce" (17). En aquest mateix sentit NYSTEN ja parlava d'histerisme com una malaltia "cuyo sitio se ha supuesto que era el útero" i l'explica: "el principal caracter consiste en la sensación que se sufre como si una bola (bolo histérico) que subiera de la matriz... con molestias al estómago y se remontase a pecho

y cuello y causara una especie de sofocación y estrangulación" (18).

Més pròxim a nosaltres, l'equivalència mal de mare-histèria la trobem des del Diccionari de Pere LABERNIA (19) fins els actuals diccionaris Pal.las català-castellà-francès editat a Barcelona el 1926 (20) i Diccionari de Medicina dirigit per Manuel CORACHAN i publicat el 1936 (21).

Des d'un punt de vista terapèutic, a la segona meitat del segle passat, MONLAU, en la seva obra Higiene del matrimonio, inclou sengles capítols "Del matrimonio considerado como remedio" i "Sobre aconsejar el matrimonio a las jóvenes histéricas" (22).

US DEL CONCEPTE EN OBRES LITERÀRIES

Es lògic que el concepte i la simptomatologia del mal de mare hagin sigut captats per la literatura eròtica i humorística. Un del primers autors que va fer-ne ús no podia ser altre que el poeta més insultantment procaç de la literatura llatina: es tracta de Marcial, el qual en un dels seus epigrames (XI, 71) recorda la malaltia (amb el nom c histèria) i la terapèutica més eficaç (23). El podem llegir sencer:

Hystericam vetulo se dixerat esse marito
et queritur futui Leda necesse sibi;
sed flens atque gemens tanti negat esse salutem
seque refert potius proposuisse mori.
Vir rogat ut vivat, virides nec deserat annos,
et fieri quod iam non facit ipse sinit.
Protinus accedunt medici medicaeque recedunt,
tollunturque pedes, o medicina gravis!

("Leda diu al seu vell marit que està histèrica i es lamenta de la necessitat que té de fotre; però, plorant i gemegant, rebutja tenir salut i li sembla convenir-li més triar la mort. El marit li demana que visqui, per no desapropitar els anys juvenils, i li permet fer allò que ell ja no pot fer. De seguida arriben els metges i es retiren les metgesses, i li són aixecats els peus, ¡oh medicina poderosa!")

L'escena no necessita gaires comentaris. A més a més dels dos elements ja assenyalats (malaltia i terapèutica), cal notar la presència del metge que personalment s'encarrega

d'aplicar el remei, difícilment a l'abast, com insinua el poeta, d'una metgessa.

Situacions com les descrites aquí sovintejaren a la literatura medieval, o bé per influència de Marcial (encara que els seus poemes no van formar part del curriculum universitari fins el segle XV), o bé per la dels mateixos tractats mèdics. Tanmateix, la major part d'exemples data del segle XV. Parlarem d'ells per blocs: literatura catalana, castellana i italiana. Un dels més importants correspon a textos valencians de la segona meitat de segle. Així, Jaume Gassull, en esbossar a Lo Somni de Joan Joan una paròdia dels costums del seu entorn social, no exenta de detalls escabrosos, presenta a una donzella "malalta" de la mare demanant consell a la seva madrina:

¿Per reposar-me jo la mare
què hi serà bo?
- 'Senyora mia, per açò
(dix la madrina)
jo us hi daré prest medicina,
com de què em ric,
com haja jo bolcat lo xic
vos ho diré.
Doncs ¿com està vostra mercè
ni què us sentiu?'
- 'Tots temps me par tinc gran caliu
dins en lo cors'.
- 'Un bon tió que fos ben gros
fóra millor,
i apagaria la calor
d'aqueix caliu,
i, així en l'hivern com en l'estiu,
fresca estariaieu,
i jo us promet no us sentirieu
muntar la mare
que, fent això, cerca lo pare,
i, puix no el troba,
voldria en mar llança la roba
i quant hi ha...' (24)

Per altr banda, el metge Jaume Roig, vinculat a la cort d'Alfons el Magnànim, va escriure tot un LLibre de les dones (anomenat també Spill o Llibre dels consells), una dura diatriba en contra d'elles, de les que només se salven la

seva esposa i la Verge Maria; la monja, amb la qui el protagonista en un moment donat hi tindrà un fill, el convida a entrar a la seva cambra per l'hort, recordant-li:

qu'el metge mana, per viure sana
la jove plena, de llur colmena
al temps la bresca, ans massa cresca,
cové li tallen, si no hi fallen
de mares mals paroximals,
precipitant e profocant
mil passions de cors, torçons,
esmortiments, retorciments (25)

Un segon bloc el constitueixen els textos castellans dels segles XV, XVI i XVII, dintre del qual convé fer menció especial d'una de les obres capdals de la literatura espanyola, La Celestina de Fernando de Rojas, on l'ús de la malaltia no és una mera anècdota, sinó que esdevé un motiu dramàtic força important pel desenrotllament de l'acció. Precisament el mal de mare que pateix una de les criades de l'alcalde propicia l'acontentament de qui fins aquell moment havia estat l'antagonista dels amors entre Calisto i Melibea: després d'aquesta escena, Pàrmeno (que així s'anomena l'antagonista, criat de Calisto) intervé en totes les empreses i accions encaminades a afavorir els amors dels protagonistes, castigats durament i grotesca al final de l'obra pel destí o la providència divina. La col·laboració de Pàrmeno, conseguida gràcies al mal de mare d'Areúsa, condueix l'acció cap al desenllaç. I, en tractar-se d'una escena important, l'autor sembla conèixer molt bé els símptomes de la malaltia (almenys en un dels seus aspectes) i les seves diferents terapèutiques. Recordem tot l'episodi:

AREU.- Mal gozo vea de mí, si burlo; sino que ha cuatro horas que muero de la madre, que la tengo subida en los pechos, que me quiere sacar del mundo....

CEL.- Pues damé lugar, tentaré. Que aun algo sé yo de este mal, por mi pecado, que cada una se tiene o ha tenido su madre y sus zozobras de ella.

AREU.- Más arriba la siento, sobre el estómago...

CEL.- De este tan común dolor todas somos, mal pecado, maestras. Lo que he visto a muchas hacer y lo que a mí siempre aprovecha, te diré. Porque como las calidades de las personas son diversas, así las melecinas hacen diversas sus operaciones y diferentes. Todo olor fuerte es bueno, así como

poleo, ruda, ajienjos, humo de plumas de perdiz, de romero, de moxquete, de incienso. recebido con mucha diligencia, aprovecha y afloja el dolor y vuelve poco a poco la madre a su lugar. Pero otra cosa hallaba yo siempre mejor que todas y ésta no te quiero decir, pues tan santa te me haces.

AREU.- ¿Qué, por mi vida, madre? ¿Vesme penada y encúbresme la salud?

CEL.- ¡Anda, que bien me entiendes, no te hagas boba!

AREU.- ¡Ya, ya; mala landre me mate, si te entendía! ¿Pero qué quieres que haga? Sabes que se partió ayer aquel mi amigo con su capitán a la guerra. ¿Había de hacerle ruindad?...

CEL.- Pero aunque todo eso sea, mientras no parieres, nunca te faltará este mal y dolor de agora, de lo cual él debe ser causa... (26).

La causa de la malaltia en una prostituta com Areúsa no pot ser, lògicament, la retenció del semen femení; i, en canvi, pels comentaris finals de l'alcajota, cal relacionar-la amb els problemes de la menstruació (o, menys probablement, amb els avortaments repetits (27)). Aquests dos orígens de la suffocatio, segons hem vist ja, solien barrejar-se inclús en la terapèutica a aplicar. Si bé el mal de mare era una malaltia especialment associada a las donzelles i vídues, tampoc no arribà a ser infreqüent entre les prostitutes (que devien patir tot tipus d'alteracions a la matriu, menys, està clar, la de la retenció espermàtica): sense anar gaire lluny, a la Lozana Andaluza de Francisco Delicado apareix una prostituta que es presenta amb el malnom de "mal de madre" (28) (tanmateix s'ha de pensar també en una fàcil associació entre les activitats d'una prostituta i el remei més conegut de la malaltia, amb independència de la seva etiologia).

A la poesia eròtica se segueixen barrejant els dos conceptes amb gran habilitat, com succeix en una "zarabanda" castellana, on una noia amb problemes de menstruació demana la presència d'un barber cirurgià que la sagni (malgrat que a la primera tornada hi menciona també a la llevadora, recordant els metges i metgesses de l'epigrama de Marcial): el seu autor juga amb el sentit sexual que comportava l'operació de sagnar (molt emprada a la literatura eròtica) (29) i el remei més comú del mal de mare.

Madre que me muero,
llamadme al barbero.

Que me muero madre:
¡barbero y comadre!

Cuéntese mi pena
y mi mal siniestro
a un barbero diestro
que me dé en la vena,
que yo estaré buena
si él es buen acertero...

Mi mal terná medio,
y aun después de muerta,
si el barbero acierta
la vena del medio;
y pues no hay remedio
que mejor me cuadre...

Sángrenme a mí, cuitada,
que es mi mal muy fuerte.
Será dulce muerte,
si muero sangrada
de una lancetada
donde yo me la quiero...

Tengo opilaciones
en hígado y bazo,
y un grande embarazo
en estos riñones,
y con vacuaciones
mejorar yo espero...

Dícenme que el ocio
tiene de matarme,
y que con sangrarme
mi salud negocio,
que es muy buen socrocio
para mal de madre...

Que me sangren, digo;
y, aunque sean penosas,
échenme ventosas
debajo el ombligo,
que a sanar me obligo
deste mal tan fiero...

En altres casos, com a una "letrilla" anònima, atribuïda a Góngora, l'origen del mal no és tan obvi (ja que les llevadores solien provocar el vessament del semen femení mitjançant una manipulació genital) i l'objete del joc humorístic se centra en el remei:

El que a su mujer procura
dar remedio al mal de madre,
y ve que no la comadre,
sino el Cura la cura,
si piensa que el Padre Cura
trae la virtud en la estola,
mamóla (30)

A la literatura italiana del Renaixement hi trobem també uns quants exemples, tots ells en les obres del poeta més obscé d'aquell moment, Pietro Aretino, qui en els seus Dubbi amorosi presenta dos casos ben diferents de malaltes de la mare, el d'una monja i el d'una cunyada:

Dubbio VI

Per torsi il mal di madre suor Prudenza
che le impedia sue sante orazioni,
si fe chiavar da due frati ghiottoni.
Meritava di ciò far penitenza?

Risoluzione VI

Se sol per poter dir le sue orazioni
ben ben si fece fotter suor Prudenza,
di cio non dovra far la penitenza,
che alcuna non sen da alle divozioni.

Dubbio XII

Un cocchiere Lombardo in casa
una cognata detta Dorotea;
del cocchiere una notte il cazzo annassa
e finge che la madre le dolea;
quei forse che l'avea già persuasa
a questo, il cazzo ritto le porgea
dicendo: 'or prendi su, cognata, questo'.
Lo prese. Or cerco se commesse incesto?

Risoluzione XII

A ventire propria questione ottava,
nel capitolo accedit già fu detto

che in delictis s'attende se sia prava
l'intenzione o sia per buon rispetto;
onde costui, che la cognata chiava
sol per guarirla e non per altro effetto,
se miri al fin la causa come deve
non fara incesto, ma peccata lieve (31).

Els dos poemes juguen amb els sentits indubtablement eròtics de chiavar (comú al castellà i al català) i cazzo (que deixa de ser eufemístic quan se l'hi aplica l'adjectiu ritto) per tal de descriure la terapèutica de la malaltia, explicable en el primer cas (es tracta del mal de mare per retenció del semen femení), però emprada com a subterfugi en el segon, ja que Dorotea --després d'ensumar el cazzo del seu cunyat Lombardo-- decideix fingir patir-la.

Es podrien trobar més exemples en altres textos literaris (tant de la mateixa època com posteriors) (32), però, amb els aduits fins aquí, n'hi ha prou per tenir una idea de les possibilitats humorístiques i eròtiques d'una malaltia que ha preocupat a la medicina i, més recientment, a la psiquiatria.

NOTES

1.- J. FUSTER I POMAR, en el seu llibre L'assistència psiquiàtrica a Catalunya. Una perspectiva històrica, ESPAXS, Barcelona 1989, pàg. 25, recull una antiga invocació de l'Alta Edat Mitjana : "Oh Senyor Zebaoth , contempla la nostra flaqueza, la nostra debilitat, dirigeix la teva atenció cap a la forma de la nostra natura i no ens menyspreïs a nosaltres, obra de les teves mans. Ja que Tu ens has creat i no nosaltres mateixos. Atura la matriu de la teva serventa N. i quareix la seva aflicció, ja que s'agita violentament. Jo et conjuro, oh matriu, en nom de la Trinitat Sagrada, a retornar -al teu lloc d'on no has de moure't ni allunyar-t'en, sense més molèsties, i tornar sense enuigs al lloc on el Senyor et posà originàriament".

2.- Són idees molt ben explicades per D. Gourevitch, Le mal d'être femme. La femme et le médecine dans la Rome antique, París, 1984, pàgs. 113-114 i 121-123.

3.- Vg. P. DIEPGEN, Historia de la medicina, Barcelona, 1932 (segona edició castellana feta sobre la tercera alemanya), pàg. 107.

4.- E. VINTRO, Hipócrates y la nosología hipocrática, Barcelona, 1973, pàg. 169.

5.- Així ho fa el traductor del De mulierum affectibus, editat recentment per M. E. VAZQUEZ BUJAN, Universitat de Santiago de Compostela, 1986, pàg. 106.

6.- 'ARIB IBN SA'ID, El libro de la generación del feto, el tratamiento de las mujeres embarazadas y de los recién nacidos, ed. Antonio Arjona Castro, Córdoba, 1983, "obra única en su género en la España del siglo X", segons l'editor (pàg. 12): "Dijo Galeno: 'que las mujeres purifican las secreciones que acumulan en sus úteros, por medio del coito'" (pàg. 50).

7.- IBN WAFID, El "Libre de les medecines particulars", ed. Lluís Faraudo de Saint-Germain, Barcelona, 1953, pàg. 71: "Dix .D. que l'agariç quant és donat a beure val a la dolor del fedge e al mal de l'aygua nuç e solta la orina, e val a l'aliacran e a la dolor de la mare e a l'estrengolar de la mare... e fa venir la flor e gite la viscositat de la mare".

8.- Danielle JACQUART i Claude THOMASSET, Sexualité et savoir médical au moyen age. P.U.F. París, 1985 (hi ha una traducció castellana, Labor, Barcelona, 1889), pàg. 238, en el capítol "Le mal hystérique ou la suffocation de la matrice": "Pour le médecin médiéval, la suffocation de la matrice est sans contestation possible une maladie de la continence".

9.- Les cites corresponen a la versió catalana de Tròtula, ms. 3356 de la Biblioteca Nacional de Madrid.

10.- Liber minor de coitu. Tratado menor de andrología. Anónimo Salernitano, ed. E. Montero, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1987, pàgs. 80-81.

11.- D'aquesta obra hi ha diverses edicions modernes: la de T. Vicens, amb traducció castellana, Barcelona, 1978; i la de M. Salomon, amb unes concordances del text, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, Ltd. Madison, 1986. Però P. Vallribera l'ha estudiat profundament (entre altres aportacions ha descobert la seva dependència respecte al text llatí, confirmada posteriorment per E. Montero) i té preparada una nova edició, d'imminent aparició.

12.- Pietro d'ARGELATA, Cirurgia, traducció de Narcís Solà, Rosembach, Perpinyà, 1503, fols. CCLXXIV vo-CCLXXV.

13.- El Sumario de la Medicina con un Tratado de las pestíferas bubas, ed. M. T. Herrera, Salamanca, 1973, pàgs. 116-117.

14.- Vegeu únicament L.S.GRANJEL, La tocoginecología española del Renacimiento, Salamanca, 1971, pàgs. 39 i 42.

15.- Onofre POU, "Thesaurus puerilis", Barcelona, 1580; edició facsímil, València, 1979, pàg. 156.

16.- Andreu PIQUER, "Epidemias" de Hipócrates. Libro II, pàg. 19. Aquesta relació ja havia estat feta per l'autor del Liber minor de coitu, immediatament abans de parlar de la suffocatio: "Et iterum Galenus in Libro exposicionis 'Epidemie' Ypocratis, in capitulo quinto, sani et semine pleni, si servierint veneri, medentur flegmati et ex humoribus fumo gravi ac iniquo capiti. Quod si obstiterint et semen cohibuerint et nimis detinendo augmentaverint, fiunt cardiaci, fiunt scotomatici aut asmatici" (ed. cit., pàg. 80).

17.- E. BOUCHUT i Armand DESPRES, Diccionario de Medicina y de terapéutica médica y quirúrgica, traducció feta de la tercera edició francesa, Madrid, 1878, pàgs. 853-854.

18.- P.H. NYSTEN i altres, Diccionario de Medicina, Cirugía, Farmacia, Medicina Legal, Física, Química, Botánica, Mineralogía, Zoología y Veterinaria, Barcelona, 1848, Tomo II, pàg. 276.

19.- Pere LABERNIA, Diccionari de la Llengua Catalana, Espasa, Barcelona, 1865, vol. II, pàg. 117: "Mal de mare. Histèrich".

20.- E. VALLES, PAL·LAS. Diccionari català-castellà-francès, Barcelona, 1927, pàg. 532: "mal de mare: histerisme".

21.- Manuel CORACHAN, Diccionari de Medicina, publicat sota la direcció de..., Salvat, Barcelona, 1936, pàg. 344: "Histerisme... Sin[ònims].: histèria, mal histèric, mal de mare...".

22.- Pedro Felipe MONLAU. Higiene del matrimonio o El libro de los casados, Garnier, París (1888) s.d.

23.- La referència a aquest epigrama (encara que amb el nom d'epístola) també la dóna D. Gourevitch, op. cit., pàg. 121.

24.- Blandín de Cornualla i altres narracions en vers dels segles XIV i XV, ed. A. Pacheco, Barcelona, 1983, pàg. 316.

25.- Jaume Roig, LLibre de les dones, o Spill, ed. F. Almela i Vives, Barcelona, 1927, pàg. 102.

26.- La Celestina, ed. Dorothy S. Severin, Madrid, 1988, pàgs. 202-204.

27.- Per a Sorà d'Efes, "les causes déclenchantes de l'affection sont le plus souvent una série d'avortements..." (D. Gourevitch, op. cit., pàg 118).

28.- La lozana andaluza, ed. C. Allaigre, Madrid, 1985, pàg. 385: "Aquella no es puta, sino mal de madre... Decíme, madre, cómo os llamáis? [Vitoria] - Fijo, Vitoria, enferma de la madre, y esta señora española me ha dado aqueste cerote para poner al ombligo. [Autor] -Decíme, señora, ¿qué mete dentro, si vistes? [Vitoria] -Yo's lo diré, gálbano y armoníaco, que consuma la ventosidad...".

29.- Vegeu simplement P. Vila, Bocavulvari eròtic de la llengua catalana, Barcelona, 1987, pàg. 184: "**SANGRAR. Metafòricament significa tenir relacions sexuals.**"

30.- Els dos últims textos citats es recullen a l'antologia de Poesia eròtica del siglo de oro, ed. P. Alzieu, R. Jammes i Y. Lissorges, Barcelona. pàgs. 100-101 i 175.

31.- Sonetti lussuriosi e altri scritti, amb una "Introduzione" a càrrec de F. Saba Sardi, Milà, 1986, pàgs. 49 i 76.

32.- Si bé no hi trobem cap exemple a A. ROSSICH, ed., Poesia eròtica i pornogràfica catalana del segle XVII, Barcelona, 1985.